International Journal of Multidisciplinary Research and Development
Online ISSN: 2349-4182 Print ISSN: 2349-5979
www.allsubjectjournal.com
Volume 2; Issue 12; December 2015; Page No. 546-546

भाषा विज्ञानस्य विभिन्न मन्तव्याः

शशिकान्त पाण्डेय

Veer Kunwar Singh University, Arrah, Bihar, India

प्रस्तावना

भाषा विज्ञानं एकं यौगिक शब्दं अस्ति, यत् भाषा तथा विज्ञान इति शब्दद्वयप्रयोगेन निर्मितं अस्ति। एतयोः भाषा अर्थात् अभिव्यक्तिकरणं तथा विज्ञानमर्थात् विशिष्टज्ञानं तच्च विशिष्ट ज्ञानं नियमैः अवरुद्धं बन्धितं च भवति। एवं प्रकारकं भाषाविज्ञानं तद् विज्ञानं तद् विज्ञानं अस्ति यस्मिन् भाषा, भाषातत्वानां च ऐतिहासिक तथा तुलनात्मकाधारेण वैज्ञानिकाध्ययनं क्रियते।

अथवा यस्मिन् भाषायाः वैज्ञानिकावलोकनं क्रियते तत् भाषा विज्ञानमित्युच्यते।

भाषा विज्ञानस्य प्रमुखाः पर्यायाः निम्नलिखितास्सन्ति

डॉ0 श्याम सुन्दर दासानुसारं– भाषा विज्ञानशास्त्रं तं शास्त्रं उच्यते यस्मिन् भाषामात्रस्य भिन्न–भिन्न अ¯स्वरूपाणां विवेचनं तथा निरुपणं क्रियते।

डॉ0 बाबूराम सक्सेनानुसारं– भाषाविज्ञानस्य अभिप्रायः भाषायाः विश्लेषणं कृत्वा तस्याः दिग्दर्शनं कार्यं अस्ति।

अनेन प्रकारेण भाषाणां विश्लेषणं कृत्वा तत्र नूतनम् चिन्तनमेव भाषा विज्ञानस्य कार्यं अस्ति। यथा– भाषायाः उदयः कदा अभवत् प्रारम्भिक भाषायाः स्वरुपं कीदृशमासीत्। भाषायां विकासः परिवर्तनं च केन प्रकारेण भवति। ध्वनीनां उद्गमस्थानं, अर्थ परिवर्तनं, ध्वनेः रुपं, इत्यादीनां विषयामां अवलोकनं भाषा विज्ञानन्तर्गतं भवति।

प्रारम्भिक समये व्याकरणम् तथा भाषाविज्ञानं मूलतः एकमेव अस्ति इति मन्यते स्म। भाषाविज्ञाने यदि काचित् विशेषता आसीत् वर्हि तस्य तुलनात्मकत्वं। एतस्मात् कारणादेव भाषा विज्ञानं (comparative grammer) इत्युच्यते। किनतु भाषा विज्ञान केवलं तुलनात्मकं व्याकरणमेव नास्ति इति ज्ञात्वा व्यक्तमिदं नाम।[1] एकोनविंशतितमेशतके भाषातुलनायाम् अत्र पर्याप्तं बलं दीयते स्म। इत्याधारीकृत्य विद्वद्भिः (कम्परेटिव फिलोलॉसी) इति तन्नायोक्तं। नामेदं अपि कतिथित् दिवसानि अचलत, पúादेतस्यापि त्यागोऽभवत्। अत्र सर्वाधिक व्यवधानं "तुलनात्मक" इति शब्दे आसीत्। कारणं शास्त्रीय ज्ञानं प्रायः सर्वदैव तुलनात्मकं भवति। अतः नामेदमपि व्यर्थमेवासीत्। 1817 तये वर्षे डेवीजेन भाषाविज्ञानस्यार्थे (ग्लोसॉलोजी) इति शब्द प्रयोगः कृतः। तत् शतकस्य प्रथमत्रिचरणे भाशाविज्ञानार्थे कैúात प्रतस्य पुनः प्रयोगः कृतः। किन्तु पúात् एतस्यापिनामस्य त्यागोऽभवत्। अनेन प्रकारेणैव प्रिचर्ड महोदयेन 1841 तमेवर्षे– Glottology इति शब्दस्य प्रयोगः कृतः किन्तु पश्चात् मैक्समूलरेण भिन्ने अर्थे शब्दस्येतस्थ प्रयोगः कृतः। विंशति तमशतकस्यारम्भे "टकरेण" सवेर्षां नामानां विचारः कृत्वा नामेदं सर्वोत्तममित्युक्तम्। किन्तु एवम् सत्यपि केनचिदपि एतस्मै नाम्ने गौरवं न प्रदत्तं। कतिचित् देशेषु एतस्यकृते फिलोलॉजी इति नाम प्रचलितमासीत्। भारतम् तथा अन्य केषुचित् देशेषु इदं नाम इदानीमपि प्रचलितः अस्ति। फिलॉलोजी मूलतः यूनानभाषायाः शब्दोऽस्ति। एतस्य अर्थः भवति प्रेम अथवा प्रेमिनः शब्दः अथवा भाषा।

आंग्ल Philology शब्दस्य प्रयोगः 1386 तये वर्षे अभवत्। तदा एतस्य अर्थः आसीत्– व्याकरणालोचना, साहित्यम् तथा ज्ञानस्य प्रेम। भाषाविज्ञानस्य कृते आङल भाषायाम् एतस्य शब्दस्य प्रथम प्रयोगः अष्टादश शतकस्य द्वितीय दशके अभवत्। आङलभाषायां एतस्यकृते Scince of Language शब्दः सुयोग्यः वर्तते, किन्तु अक्षराधिकाणां कारणेन नाम इव न भाति। अद्य उतस्यकृते प्रचलितः तथा कदाचित् सुष्ठु नाम अस्ति "लिंग्विस्टिक"। एतस्य आधारः लैटिनशब्दः Lingua (जिह्वा) अस्ति।

मूलतः भाषा विज्ञानस्य अर्थे शब्दोऽयं फ्रांस देशे प्राचलत। ततः एकोनविंशति तय शतकस्य चतुर्थ दशके आंग्ल भाषायां आयं गृहीतः।

फ्रांस आंग्ले "Linguistic इति रुपेण ग्रस्तिः। तथा प्रायः दशकद्वय पर्यान्तं अयमेव रुपः प्राचलत। षष्ठदशकतः एतस्यरुपं Linguistics इत्यभवत्। ततः एव एतत् इदानीमपि प्रचलति।

कम्पस्वरं उच्चारणकाले[2] स्वरः मध्यभागे कम्पितं कृत्वा उच्चारणं कार्यं। मध्यभागतः पूर्वस्यतथा उत्तरस्य भागान् उदात्तरुपे अथवा अनुदात्तरुपे तुल्यं कृत्वा उच्चार्यम्। यदिकम्पस्वरे यङ्गः अपि स्यात् तर्हि रङ्ग सहितं अपिस्वरं कम्पनेन सहउच्चार्यम्

यथा–

रथीव करायाक्षाँ अभिक्षिपन्जाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्यां 3 अह।
दूरत्सिहस्य स्तनथा उदीरते यतर्जन्यः कृणुते वर्ष्यं[3] नमः[4]।।

प्रातः सवने नित्यमेव[5] व्याघ्र गर्जनस्य सदृशं उरः स्थित गम्भीर स्वरेण शास्त्रादि वाक्यं पदनीयम्। तृतीय सवनं तार स्वरयुक्तं ज्ञेयं तस्मिन् शास्त्रादि वाक्य पठने उच्चतम स्थाने तं तारंस्वर[6] मयूरहंसकोकिलादीनां स्वरसदृशं शिरःस्थित स्वरेण प्रयोज्यं।

पाणिन्यनुसारं वर्णानां[7] अस्पष्ट उच्चारणमपि न विधेयं वर्णानां कठिनोच्चारणमपि न विधेयं। वर्णानां समीचीन उच्चारणेन उच्चारणकर्त्ता ब्रह्मलोकंमथंवा ब्राह्मण समाजेसत्कृतो भवति।

संदर्भ ग्रन्थ

1. भाषाविज्ञान एवं भाषाशास्त्र, पृ0 10 कपिल देव द्विवेदी, वि0प्र0 सं0– 2012
2. पा0शि0 – 30
3. पा0शि0 – श्लोक 30
4. ऋग्वेद– 58/33 न्यू वैदिक संचयन डा0 यमुना पाठक चौखम्भा–संस्करण 2005 पेज–92
5. पा0शि0– 36
6. पा0शि0– 37।
7. पा0शि0– 31 चौ0वि0भ0 सं–2004
8. भाषा विज्ञान एवं भाषा शास्त्र– कपिल देव द्विवेदी
9. भाषा विज्ञान भोलानाथ तिवारी, किताब महल– 2010